

Ilukirjanduse kristlik interpreteerimine

TIINA VEISMANN, Vanalinna Hariduskolleegeiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja

20. sajandi kirjandusteooria ütleb meile küll selgesõnaliselt, et „autor on surnud“ ja „tekst sünnib lugeja peas“, aga kirjandusteost vastu võtta ja tõlgendada on siiski kergem, kui teame selle kirjutamise konteksti ja autori maailmavaadet. Suur osa möödunud sajandite autoreist, kui nad ka ei määratlenud end otseselt kristlike kirjanikena, elasid siiski kristlikus maailmas, olid saanud vastava kasvatuse ja hariduse, nende tekstid on täis religioosseid motiive, piiblitšitaate ja -allusioone. Aga eelkõige kumab nende teoste taga maailmapilt, mis arvestab tahes-tahmata igavese elu perspektiiviga, vertikaalse mõõtmega, isegi kui autor sellega polemiseerib. Selle maailmapildiga on kristlasel kergem suhestuda, mis annab kristlasest lugejale teose mõtestamisel väikese eelise. Inimese ees, kelle igapäevaleksikasse kuuluvad mõisted nagu patt ja voores, kiusatus ja halastus, avanevad sajanditevanused tekstid teisiti kui mittereligioosse lugeja ees.

Kui asetada teos kristlikku koordinaatteljestikku, kus on olemas nii horisontaalne kui vertikaalne telg, võib juhtuda, et avaneb uusi tõlgendusvõimalusi, tekst saab juurde kolmanda mõõtme. Võimalik, et see aitab ka autori ideid paremini mõista.

Esimest korda kogesin, kuidas kristlik retseptioon võib anda teosele kolmanda mõõtme, nõukogudeaegse pedagoogilise instituudi 4. kursusel kirjandusteadlase Toomas Liivi loengus, kus käsitlesime Tammsaare „Tõe ja õiguse“ II osa. Tammsaare on üks neid kirjanikke, kes ei määratlenud end kunagi kristlasena, aga kes terve elu tegeles oma loomingus vastuste otsimisega nn suurtele küsimustele. Nõukogude ajal püüti teda kujutada ateistina, toetudes eelkõige just „Tõe ja õiguse“ II osale, kus Indrek jõuab Jumala-salgamiseni. Tolles mälestusväärnes loengus 1989. aastal luges Toomas Liiv meile ette koha, kus koolist välja visatud Indrek istub oma kohvril ja näeb talle viit rubla tooma tulnud hr Mauruse taga üht halli kuju, kellega Indrek kohtub uuesti „vististi juba täna õhtul. Aga temaga oli see hull asi, et kunagi ei tea õieti, millal sa temaga kokku saad. Ainult tagantjärele võib-olla aimad alles, et see ehk oli tema.“ Edasi läheb Indrek Vaarmannide juurde, salgab seal nutva lapsukese pärast maha oma vastleitud „tõe“ ja saadab korda ime – Tiina tõuseb jalule.

Pole mingit kahtlust, et „Tõe ja õiguse“ tegelaskonda kuulub niisiis ka Jumal, sedastas Toomas Liiv ja lisas, et kogu pentaloogia pole muud kui üks suur Piibli kommentaar. Samal aastal avaldas Liiv Keeles ja Kirjanduses artikli, mis tõi kaasa murrangu Tammsaare teoste retseptioonis. (Liiv, Toomas 1989. A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ interpreteerimine. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 727–738; vt ka 29.03.2006 Eesti Kirik <http://www.eestikirik.ee/tammsaare-ja-jumal/>)

Nüüdseks on Tammsaare loomingu metafüüsilisust, irratsionaalsust ja seoseid Piibliga analüüsinud paljud kirjandusteadlased (kõige põhjalikumalt Maarja Vaino). Ei hakka neid siinkohal refereerima, toon lihtsalt veel paar näidet samast „Tõe ja õiguse“ II osast, mis iseloomustavad hästi Tammsaare mängu Piibli allusioonidega.

Inglane Vladimir Solotarski toob Mauruse kooli „sauruste õpetuse“ – sellega naerab Tammsaare muidugi vulgaardarvinismi üle. Solotarski räägib: „Või peab keegi elevanti tähtsamaks kui mind? Ületab lõvi mind milleski? Aga püssi tunnete? Kuulipildujat olete näinud? Nii siis: mina olen tähtsam kui ükski boamadu. Valmistasid saurused prille või olete kuulnud, et jõehobu mängiks viiulit? Aga minul on prillid ja ma mängin viiulit – paremini kui ükski teist.“

Kust korruga see jõehobu?! Tekib paralleel Iobi raamatu lõpuga, kus Jehoova küsib liobilt, kas tollel on midagi vastu panna Jumala loomingule, ja kirjeldab pikalt jõehobu ja krokodilli võimsust:

Aga Issand vastas liobile tormituulest ja ütles:

/.../

Vaata ometi jõehobu,
kelle ma olen loonud nagu sinugi:
ta sööb rohtu nagu veis.
Ent vaata tema ristluude rammu
ja kõhulihaste jõudu.
Ta saba on nagu seedritüvi,
ta reite kõõlused otsekui põimitud.
Ta luud on nagu vaskputked,
ta kondid otsekui raudtalad.
Ta on Jumala töödest parim...
(Ii 40:6, 15-19)

See on Piibli üks humoorikamaid kohti. Niimoodi kõnelejat võiks kahtlustada isegi suurustlemises... kui ta poleks Jumal, kes ongi kõikvõimas Looja. Aga kui inimene samamoodi räägib, siis on see naeruväärne. Arvata võib, et Tammsaare tekitas selle paralleeli teadlikult, et näidata Jumala asemikuks pürgiva inimese tühisust.

Üks paljudest koolielu episoodidest on seotud õpilasi tabanud luulehullusega. Kirjeldus algab koomiliselt, kuid siis sekkub hr Maurus, kes samuti luule kohta arvamust avaldama hakkab, rääkides luule sügavusest, emakeelest ja armastusest.

„Aga mis teeb kõik asjad suureks ja sügavaks? Armastus! /.../ Ja mis teeb kõik asjad ilusaks? Jällegi armastus! Aina armastus. Sest ilma armastuseta on kõik tühine asi ja temal pole hinge sees. Ainult armastus teeb asjad elavaks. Sellepärast räägib luuletaja emakeeles, sest muidu on tema sõnad nagu vask, mis kumiseb, ja kelluke, mis kõliseb: neis pole armastust, ja kus pole armastust, seal pole ka sügavust, olgu ta nii tume ja arusaamatu kui tahes. /.../ Kes ei armasta, selle silm on lame ja selle sõna on kume, ja kui ta räägiks inglite keelel, ometi ei võidaks ta südameid.“

Sellest mõtteavaldusest leiame väljendeid, mis meid taas Piibli juurde juhatavad, seekord siis apostel Pauluse kuulsa 1. kirjani korintlastele ehk armastuse ülemlauluni:

Kui ma räägiksin inimeste ja inglite keeli,
aga mul ei oleks armastust,
siis ma oleksin kumisev vasknõu või kõlisev kuljus.
(1 Kr 13:1)

Ei tea, kas keegi on uurinud, kust Tammsaare oma koolidirektorile nime võttis, aga Maurus ja Paulus riimuvad päris ilusti.

Suurromaani teine osa lõpeb Indreku sisemonoloogiga: „Indrek oli salanud kõik, aga nüüd põlvitab ta siin keset põrandat, nagu kummardaks ta alanduses selle ees, keda ta hiljuti salgas. Aga ühe asja pärast on tal nii imeliselt hea: ta salgas iseenese nutva lapsukese pärast. Ta unustas oma kurbuse ja valu, ta loobus oma südameveres tõusnud tõest, et lohutada viletsat ja õnnetut. Mida suuremat võiks ta veel teha? Isegi Jumal ei võiks midagi suuremat teha, kui ta oleks olemas ja kui keegi tema ees härdas palves põlvitaks.“

Paneme tähele, kuidas autor varjub usu ja Jumala küsimuses osavasti tingiva kõneviisi taha. Mõttelaadilt oli Tammsaare siiski dialektik, otsija, kes eelistas esitada küsimusi, mitte anda selgeid vastuseid. Võib nõustuda Arne Merilaiga: „Usklik või mitte, ja seda püsivalt või tücati, kuid kirjanik tajus hästi ning oskas rakendada üldinimlikke arhetüüpe, mis läbivad kultuuri vanatestamentlikku usutunnet, faustilikku müüditeadvust ja süvapsühholoogiat, kõnetades meid universaalselt.“ (Merilai, Arne 2015. Tammsaare aga-ometi. – Keel ja Kirjandus nr 5)

Tammsaare üks lemmikirjanikke oli Fjodor Dostojevski, kelle „Kuritöö ja karistuse“ ta ka eesti keelde tõlkis. Dostojevski määratles end selgelt religioosse kirjanikuna, samuti oli tal kirjutades alati silme ees kindel eesmärk, selge sõnum. See ei tähenda, et see sõnum teostes kohe lugejale kätte tuleb. Üks selliseid romaane, mida on üllatavalt tihti autori mõttest mööda tõlgendatud, on „Idioot“, mida on nähtud kui lugu mehest, kes ei suutnud valida kahe naise vahel.

Peeter Torop on viidanud, et Dostojevskil oli „Idioodi“ peategelase Lev Mõškini karakterit luues silme ees kaks eeskujut: don Quijote ja Jeesus Kristus. „Mitte ainult Kristus, vaid ka talle väga lähedane kuju, olgugi et temast tegude heitlikkuse poolest erinev, on Dostojevski psühhomüüdus don Quijote. Need kaks on seal lahutamatu kõrvti: saavutamatu täiuslik Kristus ja inimesele kättesaadavamas kauguses olev naiivne eksleja don Quijote – aga „tõsine, mitte koomiline“, ka mitte üksnes tänases hetkes elav, vaid tulevikku aimav ja tõde, ka iseenda naiivsuse tõde mõistev don Quijote. Dostojevski jaoks on ta ohvrimeelsuse ja ideaaltruuduse kehastus.“ (Torop, Peeter 2000. Dostojevski psühhomüüdist. – Kultuurimärgid. Tartu: Ilmamaa).

Mis ühendab Mõškinit Kristusega? Absoluutne headus ja isetus, aga eelkõige tungiv vajadus PÄÄSTA (nagu „Kuristik rukkis“ tegelane Holden Caulfield, kes unistas, kuidas ta seisab kuristiku serval ja päästab lapsi). Sellega liitub üleloomulik võime näha inimese hinge, seal valitsevat pimedust ja valgust. Vürstile meeldisid lapsed, ta nägi igas inimeses Jumala last, kelles on peidus hea. Ta püüdis lõpuni uskuda valguse võidulepääsemisse. Ta püüdis inimesi päästa eelkõige nende endi hingepimeduse küürist. Vürsti loomust defineeriv joon võiks olla impulsiivne altruist – eneseohverdus teise inimese heaks oli tema sisemine programm. See ilmneb kõige reljeefsemalt romaani dramaatilises haripunktis, kus vürst kohtub kahe naisega

– Aglajaga, keda ta armastab, ja Nastasja Filippovnaga, kelle ta on otsustanud hukatusest päästa. Mittereligioosselt positsioonilt vaadates võib vürsti käitumine tõepoolest paista nõrga mehe otsustamatusena. Aglaja paneb vürsti valiku ette, arvestades normaalse, inimliku reaktsiooniga – hirm armastatut kaotada peaks mehe panema Nastasjale otsustavalt selga keerama. Aga muidu nii arukas Aglaja ei oska ette näha, et tema rünnak Nastasja Filippovna vastu, kannatused, mida ta sellele niigi õnnetule naisele tekitab, käivitavad vürstis automaatse päästja-refleksi. Stseeni võib tõlgendada vürsti suutmatusena valida kahe naise vahel ainult juhul, kui eirata Mõškini Kristuse-loomust. Mõškin armastas Aglajat, aga tema armastuses puudus täielikult egoism, inimlik omamisinstant.

Teine tõlgendus, millega ei tahaks „Idioodi“ puhul nõustuda, on teose pessimistlikkus. Ehkki autor kujutab inimhinge halastamatu aususega ja peategelase saatus on traagiline, ei ole Dostojevskile kui religioossele kirjanikule omane võtta inimestelt lootust, pigem vastupidi.

„Idioodi“ ideed aitab mõista kõrvutus Cervantese „Don Quijotega“, mida on samuti peetud pessimistlikuks teoseks. Inimene, kes tegutseb kõrgema idee nimel ja justnagu ebaõnnestub, ei kahjusta siiski tegelikult ideed. Puhas ideaal mõjub ilusana ka ebaõnnestudes. Kahe teose paralleel aitab mõista ka Mõškini tegelaskuju kui eeskuju. Cervantese romaani idee on ideaaltruudus, selles on tema eeskuju, mitte et keegi peaks eeskuju väärivaks naeruväärset võitlust tuuleveskitega. Niisamuti ka Mõškini puhul – idee, mida ta kannab, on absoluutne headus ja isetus, see on see "ilu, mis päästab maailma". Absoluutne headus on muidugi ebarealistlik omadus, aga ideaal peabki olema kättesaamatu. Juba 1864. aastal kirjutas Dostojevski oma päevikusse: „Kristuse käsu järgi **armastada ligimest nagu iseennast** on võimatu. Maa peal takistab **isiksuse** seadus. **Mina** takistab. Kristus üksi suutis seda, kuid Kristus on igavene, igipõline ideaal, mille poole inimene püüdleb ja peabki looduseaduse järgi püüdlema.“ Mõni aasta hiljem tuligi talle idee kujutada „täiesti kaunist inimest“, kes võiks olla eeskujuks noortele.

Kui küsitaks, mis on kahe kristliku aastatuhande kuulsaim kirjandusteos, siis suur osa inimesi pakuks ilmselt Shakespeare'i „Hamletit“. Nii palju mängitud ja analüüsitud näidendi puhul võib tunduda, et selles pole enam mingit saladust. Ometi on tegu üpris mõistatusliku tekstiga. T.S. Eliot on nimetanud näidendit koguni „kunstiliseks nurjanguks“ ja väitnud, et seda „täidab mingi aine, mida autor ei saanud päevalgele tirida“, kuna materjal (s.o teiste autorite tekstid, mida Shakespeare ainesena kasutas), osutas tõrksat vastupanu. (T.S. Eliot. Hamlet. Valik esseesid. Tlk J. Rähesoo. Hortus Literarum 1997)

Näidendi sündmustiku käivitab kohtumine isa vaimuga, kes ei ole saanud minna teispoosusesse, kuna suri ootamatult, une pealt. „Ja niidetuna patu õitsengul/ jäin ilma pihist, salvist, armulauast,/ ning arvet tegemata kohtu ette/ mul tuli minna, koormaks kõik mu süüd.“

Isa vaim palub Hamletil enda eest kätte maksta: „Kui eales oma isa armastasid.../ siis tasu tema loomuvastane/ ja ilge mõrv.“ Isa vaim rõhub leinava Hamleti pojatunnetele. Siin on kummaline vastuolu: armastav isa teeb pojale ülesandeks kätte maksta, asuda Jumala asemel kohtumõistjaks. Samas ta ka manitseb: „Ent kuidas sa ka toimid, oma südant/ sa ära rüveta...“

Vaimuga kohtumise stseenis kumab läbi kristlik tagapõhi: Hamlet hoiab kohtumisel vaimuga mõõka enese ees kui risti; isa vaimu viimastes sõnades „Pea mind meeles“ („*Adieu, adieu,*

adieu! Remember me!“ /*To god!*) võib näha viidet eestpalve traditsioonile (*remember me in your prayers*), seda kinnitab ka stseeni lõpp, kus Hamlet hakkab isa eest palvetama. Omakohtule õhutamine on aga kristliku mõttelaadiga vastuolus. Arusaam, et hing ei saa enne rahu, kui tema eest on kätte tasutud, on paganlik, mitte kristlik. Apostel Pauluse kiri roomlastele ütleb:

„Seepärast, oh kohut mõistev inimene, ole sa kes tahes: sa ei saa ennast vabandada, sest milles sa teise üle kohut mõistad, selles mõistad sa süüdi iseenese! Sina, kes sa mõistad kohut, teed ju sedasama! (Rm 2:1)

Ärge makske ise kätte, armsad, vaid andke maad Jumala vihale, sest on kirjutatud: „Minu päralt on kättemaks, mina tasun kätte” – nii ütleb Issand. (Rm 12:19)

Ka Hamlet kahtleb: „Vaim, keda nägin, võis saatan olla, saatanal on võime ka meeldiv kuju võtta/ ning võib-olla, et ta mu nukrutseva meele nõtrust – sest säärast loomust mõjutab ta võimsalt – mu hukatuseks kasutab.“

Kohusetunne saab kahtlustest siiski võitu ja Hamlet asub isa antud ülesannet täitma. Seejuures on imelik, et ta ei mõtle kordagi omaenda hingeõnnistusele (välja arvatud hetkil, mil ta kaalub enesetappu). Näidendi vältel võime jälgida, kuidas Wittenbergi haridusega humanistist, mehest, kes kord oli „rüütli, / õukondlase ja õpetlase mõök/ ja silm ja keel, me riigi õis ja lootus,/ see maitse peegel, kombe valuvorm,“ saab hoolimatu tapja. Poloniuse surmas ta küll kogemata, aga erilise kahetsuseta. Mitte ilmaasjata ei näita Shakespeare meile Poloniust mitmes stseenis hooliva isana – sellega tahab ta rõhutada, et Hamlet tappis kellegi isa, nii nagu Claudius oli tapnud tema isa, ja astus sellega Claudiussele moraalselt sammu lähemale. Rosencrantzi ja Guildensterni surma saatmine oli aga juba kindlasti külmalt kavandatud õel kättemaks. Prints, keda näidendi algul juhtis armastus ja lojaalsus, hakkab üha enam juhtima viha.

Seda muutumist on tõlgendatud nii, et Hamleti viha võimu usurpaatori ja verepilastaja vastu oli õiglane ja õigustatud ning tal ei olnud troonipärijana ka valikut – ainult tema sai lõpetada ebamoraalse ja mittelegitiimse kuninga valitsuse („Aeg liigestest on lahti – neetud rist, et minult nõuab paikapanemist“). Kuid huvitav on mõelda ka nii, et prints kahtlused isa vaimu saatanlikus pärituolus ei pruukinudki olla alusetud. Sellele versioonile võib leida tekstist ka katet. Marcelluse kirjeldab oma kohtumist vaimuga: „Ta hajus ära kukelaulu peale./ Jutt käibki, et kui tuleb aastaaeg, mil pühitseme Lunastaja sündi, siis laulvat terve öö see puhtelind. Ei tohtivat siis vaimud hulkuda, ei ööd siis haigust, tähed halba too, ei lumma haldjad, võluda või nõiad, nii püha ja nii õnnis on see aeg.“ See seob isa vaimu selgelt paganlike, tumedate jõududega, kelle eesmärk on hukutada inimese hing...

Näidendi lõpus ütleb Hamlet kaks mõistatuslikku lauset, mida on palju tõlgendatud: „*The readiness is all*“ (eestikeelses tõlkes „Valmisolek on kõik“) ja „*The rest is silence*“ („Mis jääb, on vaikus“).

Esimese lause kontekst – „Isegi varblase kukkumine on ette määratud. /.../ kui see ei juhtu nüüd, siis ükskord juhtub see ometi: valmisolek on kõik“ – viitab selgesti Matteuse evangeeliumi 10. peatükile:

„Ja ärge kartke neid, kes ihu tapavad, hinge ei suuda aga tappa, pigem kartke teda, kes võib nii hinge kui ihu põrgus hukata!

Eks kaks varblast müüda veeringu eest? Ja ometi ükski neist ei lange maha ilma teie Isa teadmata.

Aga teie juuksekarvadki on kõik ära loetud.

Ärge siis kartke! Teie olete enam väärt kui palju varblasi. (Mt 10:28-31)

See kirjakoht kõneleb jumalikust ettemääratusest. Hamlet peab silmas valmisolekut surmaks. Kui ta näidendi algul kartis surma, siis nüüd on ta valmis surmale silma vaatama. Aga kirjakoht hoiatab ka hinge hukatusse saatmise eest. Kas Shakespeare annab meile vihjeid, mis võiks saada Hamleti hingest, mille koormaks jäi otseselt või kaudselt seitse inimelu?

Kui annab, siis just teises mõistatuslikus lauses, kus sõna 'rest' võiks tõlkida ka kui 'puhkus, surmauni' („*rest in peace*“). Huvitav kokkukõla tekib siin Horatio järgneva repliigiga: „Ah, üllas süda murdus! – Prints, head ööd,/ sind inglikoorig lauldes uinutagu!“ Ameerika kirjandusuurija Joseph Pearce toob oma teoses *Through Shakespeare's Eyes: Seeing the Catholic Presence in the Plays* välja, et Horatio hüvastijätt, originaalis „*Now cracs a noble heart. Good night, sweet prince,/ and flights of angels sing thee to thy rest!*“ on peaaegu sõna-sõnaline tõlge ladinakeelsest reekviemist: „*In paradisum deducant te angeli... Chorus angelorum te suscipiat, et cum Lazaro quandam paupere aeternam habeas requiem*“ (inglisekeelne vaste: „*May the angels lead thee into paradise... May the choir of angels receive thee, and may thou have eternal rest with Lazarus, who once was poor.*“)

Pearce, olles üks neid uurijaid, kes soovib tõendada Shakespeare'i „salakatoliiklust“ (Shakespeare'i usuliste vaadete üle vaieldakse juba sajandeid), järeldab eeltoodud kõrvutuse põhjal, et ajal, mil Inglismaal oli katoliiklus illegaalne, lasi autor oma õilsa südamega Hamletile varjatult osaks saada katoliikliku matusetalituse. See on muidugi üpris julge vaatenurk. Veidi vähem ambitsioonikas oleks näidendi lõppu tõlgendada nii, et kuigi Hamlet ise arvab, et ta ei ole rohkem ära teeninud kui vaikuse, siis Horatio loodab, et inglikoorig võtavad siiski lauldes vastu hinge, kes oli küll ekslik, aga – nagu vaene Laatsaruski – teenis halastuse ära maapealsete kannatustega.

Need on vaid kolm näidet ilukirjanduse kristlikust interpretatsioonist, mõtted, mis on tekkinud aastate jooksul gümnaasiuminoortega klassikalisi kirjandusteoseid analüüsid. On palju tekste, millele kristlik tõlgendus annab lisamõõtme, aga muidugi rohkelt ka selliseid, mida religioossele liistule tõmmata pole mõtet, mille uurimiseks oleks vaja teistsugust luupi. Suur osa eesti kirjandusest on selles osas veel läbi valgustamata.